

Carl Roos

Om nogle vaaben- og portrætprydede
danske bogbind fra slutningen
af det 16. aarhundrede

For en længere aarrække siden, 1929, skrev jeg i *Bogvennen* en afhandling under titlen: Om nogle signerede og nogle ikke-signerede danske bogbind fra det 16. aarhundrede. Jeg behandlede dengang to forskellige grupper: 1) Bind udført i blindtryk med rullestempler, 2) Bind udført med enkeltstempler og forgyldning.

Under punkt 1 registrerede jeg en række signerede rullestempler og paaviste, hvorledes de oprindelig paa bindene optraadte hver for sig, men efterhaanden i forening med hinanden. Jeg drog den slutning, at materiel fra forskellige værksteder ved køb eller arv var bleven samlet i et enkelt. Bindene af denne type var i tysk stil. Det mest bemærkelsesværdige resultat af undersøgelsen var utvivlsomt fremdragelsen af en rulle, signeret G I og dateret 1531; den havde som led i ornamentiken Rosenkrandsernes vaaben og derhos bogstaverne H. R. R.; dvs. at rullen var udført for Holger Holgersen Rosenkrands, Ridder, til Boller, som levede 1496-1534. Denne rulle er saa vidt jeg véd det eneste kendte eksempel paa, at en dansk privatmand, i dette tilfælde altsaa en adelsmand, har ladet bogbinderen arbejde med specielt vaabemærket materiel. I Danmark saavel som i udlandet, ikke mindst i Tyskland med dets mangfoldige fyrstehuse, finder man derimod ikke sjældent, maaske rettere overordentlig hyppigt, rullestempler med souveræne vaaben.

Vaaben- og portrætprydede danske bogbind

Under punkt 2: de forgyldte bind havde jeg grupperet 9 eksemplere fra Det kgl. Bibliotek og to fra Universitetsbiblioteket. Hertil kan nu yderligere føjes et enkelt, der findes paa Herlufsholm og har tilhørt Herluf Trolle. Disse 12 bind stammer uden al tvivl fra samme værksted. De er alle udført paa nøjagtig samme maade, med samme ejendommeligheder i detaillene; materialet er det samme gode brune kalveskind, og de faa smukke stempler genkendes let. Endvidere er de fleste af bindene daterede til aarene efter 1550, og endelig er de udført for samme snævre kundekreds: Hoffet og den høje adel. Blandt kunderne var 1551 Christian III.s dronning Dorothea, 1552 Frederik I.s enkedronning Sophie. Deres bind er afbildet i anførte gamle afhandling sammen med et tredje, der er dateret 1553 og ejermærket L. T; Hannover afbilder som nr. 142 et udateret om en bog fra 1551; det har ejermærket Jahan(!) Fris til Hesselagger(!), Cancellarius. Hannover antog, hvad der paa det tidspunkt ikke kunde kaldes urimeligt, at bindet var gjort i Frankrig.

Paa tidens baggrund virker denne kreds af bind paafaldende. Periodens danske bogbind var ellers i udpræget tysk stil; i Tyskland var den italiensk-franske stil endnu ikke i anvendelse, men de nævnte bind er af uomtvistelig italiensk-fransk type. Jeg opstillede i afhandlingen den hypotese, at de var udførte af *Antoine Maillet*, den franske bogbinder, som Christian III 1550 havde indkaldt sammen med den tyske *Knoblauch* for at indbinde den nye bibel. Jeg ser heller ikke nu nogen mulighed for anden forklaring. At typen ikke er repræsenteret i det af Anker Kyster redigerede værk *Bookbindings in the Public Collections of Denmark* (1938) er en beklagelig forsømmelse.

Om Knoblauch véd vi, at han havde kontrakt paa at indbinde 2000 af de 3000 bibler; resten var da formentlig bestemt for Antoine Maillet, men derom tier akterne. I det hele taget tier arkiverne baade om den ene og den anden. Rentemesterregnskaberne nævner intet af de to navne, som dr. Carl S. Petersen velvilligt

meddeler mig. En notits i rentemesterregnskabet, som jeg allerede dengang anførte, meddeler under 3. aug. 1557: »den franzose bogbinders hustru« for »snorer og kvaster hun gjorde udi to krudt-flaske for K. M. 1 daler«. Den franske bogbinder maa formodes at være Maillet.

Om den Anthonius Gallus (altsaa: Franzos, franskmand), hvem universitetet 1554-55 betalte 3 daler for en bog, er identisk med Antoine Maillet, tør jeg ikke afgøre; han betegnes ikke som bogbinder, hvad der er tilfældet med baade Augustinus og Hans Krampe, hvor de figurerer i det citerede regnskab (Danske Magazin 3. R., VI 255, slg. 254 og 259).

Bibler i Maillet-bind vides ikke bevaret; i C. P. Nielsen og R. Berg, Danmarks Bogbindere (1926), s. 26 afbildes et bibelbind i udtalt tysk stil; i beskrivelsen siges, at det kan være »af Knoblauch eller Maillet«; hvis det er af Maillet, (hvad jeg ikke tror), har han i hvert fald her svigtet den stil, han var opdraget i. Bibelindbindinger i fransk-italiensk stil findes overhovedet ikke.

I min gamle afhandling nævnede og afbildede jeg af hensyn til haandværkersignaturerne paa materialet ogsaa en bindtype, som jeg i den givne sammenhæng ellers ikke interesserede mig for, men som det følgende skal handle om. Dens særkende er, at bindets dekoration samles om et dominerende centralt element. Det centrale element er ikke, som tilfældet var i en foregaaende tid, sammensat af flere mindre elementer,¹ det er tværtimod trykt med et enkelt pladestempel. Motivet paa pladestemplet kan være af forskellig art. Det kan forestille kristelige eller antike mytologiske scener eller scener fra den antike poesi. Saaledes finder jeg paa samme bind 1) Venus og Cupido, 2) Pyramus og Thisbe, det sidste dateret 1535 og i hjørnet prydet med det sachsiske vaaben (se Anton. Panormita, De dictis Alphonsi regis, 1538, Kgl. Bibl. kat. 63, 109). Wicelius, Epistolæ, 1537 (kat. 22, 144) er smyk-

1. Se min afhdl. 1929, fig. 5.

ket med 1) Korsfæstelsen, 2) Apollon og Muserne ved Hippokrene med underskriften: *Dulces ante omnia Musæ*. Hyppigere finder man reformatorernes portrætter (fig. 1); som regel er det Morten Luther og Melancton i forening, den ene paa for-, den anden paa bagpermen; man møder imidlertid ogsaa Johan Huss i forbindelse med Luther (ex. Gomeziis, Commentarii, 1572, kat. 6, 474).

Hyppigst er fyrstelige vaaben og portrætter. Moden med fyrstelige vaaben og portrætter er international; den kom maaske til Tyskland fra Frankrig (fig. 2), men i Tyskland, der i højere grad end noget andet land havde fyrster af alle grader fra kejseren nedad, var de mulige kombinationers tal særlig stort. Paa bogbindene finder vi det kejserlige vaaben i forbindelse med kejserportrætter eller ogsaa kejserportrætter eller rigsvaaben i forbindelse med fyrsteportrætter eller fyrstevaaben. Af kejserne optræder baade Carl V og Maximilian II (fig. 3-6), den første i forskellige stik; af fyrsterne møder os ikke mindst hyppigt de sachsiske kurfyrster, men ogsaa andre (fig. 7). Ofte forsynes portrætterne med en latinsk indskrift af berømmende art.

I imitation af de høje herrer satte mænd af adel og tilsidst borgerlige mænd vaaben og portræt paa deres bogbind. Jeg nævner som eksempel paa vaaben med underskrift: Frants v. Domsdorff, Johans seliger søhn (paa bind om Surius, Commentarius 1574, kat. 146, 48 (fig. 8)). Af borgerlige nævner jeg Henricus Moller (vaaben og portræt se Carol. Clusius, Rariar. stirpium per Hisp. observatarum hist. 1576, kat. 136, 259); Henr. Moller kan være den bekendte hamborgske teolog, der døde 1589. Endvidere Jacob Conrad Prætorius (vaaben, se Joh. Bapt. Porta, De humana physiognomia, 1593; kat. Filos. 2155 (fig. 9-10)). Vi ser saaledes, at moden, der begynder paa det højeste kejserlige niveau, i Tyskland breder sig over hele samfundet ned til borgerne. Dog maa det huskes, at mens souveræners portræt og vaaben ikke er udtryk

for et personligt forhold til bogen, betyder private vaaben, at der bestaar et saadant.

Betragter vi nu forholdene paa dansk grund, finder vi en snæver parallel til de tyske. Ogsaa det danske rigsvaaben ligesom det tyske optræder i forbindelse med tyske fyrstevaaben, omend kun med enkelte af dem. Forklaringen ligger i kongehusets slægtskabsforbindelser. Da Frederik II ægtede en mecklenborgsk prinsesse, dukker det mecklenborgske vaaben med oxehovederne op paa bindene. Da hans søster Anna blev kurfyrstinde og hertuginde af Sachsen, faar vi kombinationen af de danske løver og de sachsiske ruder (fig. 14 og 17). De to vaaben placeres gerne hver for sig paa for- og bagperm. Af danske kongeportrætter finder vi paa bind fra tiden Christian III, Frederik II og Christian IV, dvs. alle dem, der regerede, mens moden regerede (fig. 11-13, 15, 19-20). Christian III og Frederik II optræder hver for sig, men ogsaa undertiden sammen; Frederik II desuden ofte i forbindelse med sin dronning; til udstyret hører endvidere kongeparrets sammenslyngede initialer F S. Portrætterne kombineres naturligvis tillige ofte med vaabenplader. Endelig er Frederik II-bindene stærke i indskrifter. Under portræt og vaaben læses de kongelige valgsprog paa Tysk eller Latin: *Spes unica mea Christus; Deus non derelinquit suos; Meine hoffnung zu Gott allein; Gott verlässt die seinen nicht*. Det kan bemærkes, at kongeparret ikke er ene om disse ord; de genfindes som deviser hos samtidige tyske fyrster, ligesom Frederik II.s berømte *Treu ist Wildbret*, der dog næppe forekommer paa bogbind. I tysk stil er en panegyrisk indskrift i forbindelse med portræt, event. vaaben: *Floret syncere sub vobis Dania vere, Flos Frederice soli, stella Sophia poli* (Varwich, Pestilenz . . . 1577; Danske afdel. kat. 12, 265, fig. 14).

Christian IV optræder i flere forskellige stik baade som purung, rank og slank, et stolt og ualmindeligt kønt billede, men ogsaa som noget ældre. Desværre er mit herhen hørende materiale bortkommet, men allerede 1924 nævnede jeg i en kritik af Universi-

tetsbibliotekets, af Sofus Larsen arrangerede bogbindsudstilling,² at jeg i Det kgl. Bibliotek havde fundet bl. a. ogsaa et Christian IV-billede undertegnet med et kronet C, hvori der var indtegnet en firkløver, et morsomt og vistnok usædvanligt paafund.

Ligesom kongehuset fulgte ogsaa de slesvig-holstenske hertuger det tyske forbillede; dog kendes intet eksempel med portræt. Det slesvig-holstenske vaaben i forskellige variationer, gerne med den norske løve indsat i et af felterne, optræder med skiftende hertugnavne. En prins Ulrich af Holstens vaaben ses indrammet af hosebåndordenens kæde (T. Decianus, Responsorum 1. V, 1596; kat. 6, 496; fig. 21-23). Paa samme maade udstyrede de mægtige Rantzauer deres bind. Det begynder med statholderen, den rige Henrik Rantzau til Breitenburg (1526-98). Paa sine hvide, med rulle- og pladestempler blindpressede bind satte han sit eget og gemalinden, Christine von Halles vaaben; paa forpermen tillige sine initialer H C og rangbetegnelsen P C, dvs. Proconsul, eller Stath(alter). Pawel Rantzau, ligesom Henrik en søn af feltherren Johan, sluttede op; under sit eget vaaben lod han efter navnet sætte: Hern Joh. s(eliger) sohn, paa bagpermen anbragtes hustruens vaaben med underskrift: Beata Rantzau, Otto Sehesteden dochter 1572. Yderligere er bindet forsynet med et ejermærke og en datering: G R 1576 (Reineck, Von der Meisner herkommen etc., 1576, kat. 69, 154). Da bogen er trykt i samme aar, har den, hvis navn og mærke pryder dekorationen, altsaa strax foræret den bort; det kunde maaske tyde paa, at indbindinger af denne art er pragtbind, bestemt til gavebrug. Paa dem af Henrik Rantzaus bind, som jeg har set, finder man gerne et D D dvs. *dono dedit*, gav som gave³ (fig. 24).

Ligesom det skete i Tyskland, at borgerlige efterlignede de fornemme, saaledes ogsaa her. Navnet tyder i det mindste paa bor-

2. Se Nationaltidende 1. maj 1924.

3. Om Henrik Rantzaus bibliotek og hans indbindinger, se Isak Collijn i Zentrbl. f. Bibliothekswesen 1933; de der omtalte typer er alle repræsenterede paa Det kgl. Bibliotek.

gerlig stand hos den Sivertzen, der lod bøger indbinde i nøje imitation af Henrik Rantzau; ja, som detaillerne viser, endog med samme bogbindermateriel. Det eneste mig bekendte eksempel paa Sivertzens bind er afbildet i den nævnte gamle afhandling sammen med et Henrik Rantzaubind.

Over kongehuset, Holstenerhoffet og Holstens adel trængte den nye bindtype ind i Danmark. Vi kan konstatere det, selvom mærkværdig faa eksempler er bevaret; blandt de mange rester af adelige biblioteker fra 16. aarhundrede, som findes i Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket, søger man saaledes saa godt som forgæves. Da materiellet til dem har eksisteret, maa bindene ogsaa have eksisteret. Det er t. ex. ikke troligt, at den ovenfor omtalte Holger Rosenkrands 1531 satte sig i udgift for en vaabenrulle, hvis det ikke var hans hensigt at benytte den. Naar vi kun kender et eneste eksempel, maa det være, fordi de andre er gaaet til grunde. Saaledes kan fornuftigvis heller ingen have anskaffet navne- og vaabenmærkede pladestempler for kun at anvende dem i et enkelt tilfælde.

Paa Universitetsbibliotekets bogbindsudstilling 1924 var der 16-aarhundrebøger fra Johan Friis, Frantz Brockenhus til Bramstrup (afb. Nielsen og Berg a. st. 23), Chr. Friis til Kragerup, Jørgen Marsvin, Jacob Ulfeldt og Erich Hardenberg m. fl., men ingen af dem havde portræt eller vaaben. I det haab at gøre fund gennemsøgte jeg i anledning af nærværende arbejde Karen Brahes over 3000 bind omfattende bibliotek i landsarkivet i Odense. Ikke at jeg ventede at finde den søgte type paa hendes egne bind, den var paa hendes tid gaaet af mode, jeg haabede derimod, at en og anden af de ældre adelige bogsamlere, hvis bestand var endt hos hende, skulde have anvendt den. Haabet blev skuffet. Det lidet, der fandtes, var kendt: et portræt af Christian III i forbindelse med en religiøs plade (Lasius, *Det gyldne klenod*, 1572) og et portræt af den unge Christian IV i forbindelse med rigsvaabenet (Hamelmand, *En mærkelig traktat*, 1593); begge bøger

gerne stammer fra Anna Giøes samling, der – som man erindrer – danner grundstokken. Anna Giøe, der levede 1609-81, er forøvrigt ligesom Karen Brahe senere end moden; de to nævnte bøger har hun ikke selv ladet indbinde. Resultatet var saaledes, at de gamle danske herrer og damer, hvis samlinger er repræsenterede hos Karen Brahe, havde fulgt andre veje, som vi ogsaa et øjeblik vil følge.

I almindelighed har de ikke gjort meget ud af bindet; ejermærkede de det, nøjedes de ofte med de blotte initialer. Ex: H G i forening med BB betyder Hendrik Giøe og Birgitte Brahe (And. S. Vedel, Den 190. salme, 1593). Til initialerne kan føjes en rangbetegnelse: F K S B betyder Fru Karen Skram Brockenhus (Else Brockenhus' (haandskrevne) Danske Konger, 1589); F M R (paa forperm) og A K S I B (paa bagperm) betyder Fru Margrethe Reventlov og Anne Krabbe, salig Jakob Bjørns (Ligpræken over Margr. Reventlow, 1607). Ejernavnet forekommer ogsaa trykt helt ud.⁴ Ex.: Sophie Below (Birgitte Thotts moder); Absolon(!) Giøe 1583; Erick Hardenbirg(!) (i forening med) Anne Ronow(!). Endelig kan der til det fulde navn føjes godssets. Ex.: Heilvig Hardenberch(!) til Aridtscowf eller Eler Brockenhusen til Nackebul(!). Alle disse maader er internationale; til den sidste kan man sammenligne: Katharina Semmelbeckers, Domina to Lune 1547 (Hortulus animæ, 1519, kat. 87, 61).

Undtagelsesvis fandt man paa noget originalt. Ligprækenen over Birgitte Rosenkrands fra 1589 (fig. 27) prydes paa forpermen af et omvendt anker indenfor en laurbærkrans; paa begge sider af ankerstokken staar henholdsvis S og B. B'et er imidlertid forsynet med en hale, der tillige gør det til et R; i stedet for to faar vi saaledes tre bogstaver; disse tre bogstaver skal læses som fire, idet det ene, B'et, fungerer to gange. Det hele er en rebus, der opløses som følger: Sten Brahe og Birgitte Rosenkrands. Det er gemalen, der gennem ligaturen udtrykker sin ubrydelige for-

4. Eller med vilkaarlig forkortning. Ex Holger Rosenkran 1551, se min afhdl. 1929, fig. 5.

bundethed med den afdøde hustru. Ideen gik ikke tabt; 50 aar senere dukker den op paany paa Ligpræken over Kirstine Lunge 1637. Ogsaa her (fig. 28) er der tilsyneladende blot to bogstaver K og B, men B'et har en fod, der tillige gør det til et L; de to lodrette streger i K og B forbindes med en tværstreg, og saaledes faar vi et H. De fire bogstaver skal da læses som Hans Bille og Kirsten Lunge. Ligprækenen synes at have været udsendt i denne indbinding; paa den flere gange nævnte bogbindsudstilling i 1924 fandtes et exemplar som nr. 47; af beskrivelsen, der ikke var ledsaget af nogen afbildning, kan det dog ikke ses, at der er tale om en rebus paa gravens rand. Det omvendte anker er i sig selv en rebus. Ankeret er symbol for haabet,⁵ haabet staar til himlen, himlen er den havbund, hvori ankerhagerne søger fæste, derfor vender de opad. Tillige hvælver ankerhagerne sig som en himmel over alt det nedenunderliggende, ogsaa bogstaverne og deres hemmelighed. En ikke mindre sindrig bogstavgaade findes paa ligpræken over Øllegaard Sehested, gift med Niels Kaas til Bækmark, 1655 (fig. 29). Mandens forbogstav, det store N, danner med sine svære lodrette streger rammen. Den første fungerer tillige som led i efternavnets forbogstav K. Den diagonale streg i N fungerer samtidig som streg i Ø, den afdøde hustrus forbogstav; hendes efternavns forbogstav slynger sig endelig som en ranke op om sidste lodrette streg i mandens N. Mere dækkende kan ægteskabeligt fællesskab næppe udtrykkes grafisk. Man vil bemærke, at bogstavsammen-slyngningerne antyder et anker; den diagonale N-streg danner ankerstokken. Saadanne rebus er i tidens stil. Frederik II.s bogstavsignatur, det sammenslyngede F og S, er en rebus; det betyder baade Fredericus Secundus og Frederik og Sophie. De fleste Københavnere kender den kongelige rebus paa Rundetaarn, hvor der paa Latin og for et enkelt ords vedkommende Hebraisk læses *Doctrinam et potestatem dirige Deus in corde Regis Christiani Quarti*, men hvor *potestas* er udtrykt ved et sværd, *Rex* ved en krone og

5. Se tilføjelsen s. 151.

hvor *cor* ikke skrives med bogstaver, men med en tegning af selve tingen. Rebusen udtaler en mod Machiavellismen vendt bøn: *Herre, styr du min forstand og min styrke*. Den er dateret 1642. Tidens rebusglæde vil vi endnu en gang faa lejlighed til at betragte.

Efter ekskursen til Karen Brahe, der skulde tjene til at belyse sjældenheden af det, vi søger, vender vi tilbage til emnet. Blot fra een dansk adelsmand har lykken frelst saa rig en repræsentation af bind, at vi faar et klart billede af, hvordan han ønskede, de skulde se ud, og hvordan han realiserede sit ønske. Det er Tycho Brahe, der døde 1601 og altsaa helt tilhører vor undersøgelsesperiode. Han havde som bekendt sine egne værksteder for bogtryk og bogbinderi (se Lauritz Nielsen, Tycho Brahes Bogtrykkeri, 1946). Maaske fordi lærde værker af hans art ikke er udsat for større slid, men ogsaa som følge af andre omstændigheder, er der bevaret saa meget. Den største samling findes, som kustode Harald Mortensen venligst oplyser mig om, i Prag, hvor der i et særligt værelse er opstillet over 60 af værkerne i de gamle indbindinger. Indbindingerne er udført enten i grøn atlask eller i hvidt pergament, i et enkelt tilfælde i sort fløjl; gennemført er stilen: en guldfilet som ramme langs bindets rand, indenfor den med samme guldfilet en rhombe, hvis spidser rører rammen; 8 guldrosetter i geometrisk ordning og som centrum paa forpermen forfatterens guldtrykte vaaben. Efter Frederik II-bindenes forbillede og i tilslutning til tysk tradition forsynede Tycho Brahe de to pladestempler (der ikke som normalt er rektangulære, men ovale) med en latinsk indskrift af moralsk karakter. I kreds om portræt og vaaben læses henholdsvis følgende to disticha:

- 1: *Hic patet exterior Tychonis forma Brahei;
pulchrius eniteat, quæ latet interior.*
- 2: *Arma, genus, fundi pereunt; durable virtus
et doctrina decus nobilitatis habent.*

Afbildninger af silkebind findes hos Hannover nr. 143, her uden farver; samme bind er reproduceret i farver af Anker Kyster, *Bookbindings I*, 1938, nr. 30, her findes tillige literaturangivelser. Det maa bemærkes, at Tycho Brahe-bindene i stilen er mere italiensk-franske end tyske. Indskriften har dog samme karakter som samtidens tyske (fig. 26).

De mange endnu eksisterende Tycho Brahe-bind vidner om, hvad vi kunde have ejet, hvis ild og vand og ligegyldighed ikke havde regeret saa haardt. Udover Tycho Brahe-bindene mener jeg at have fundet et enkelt eksempel paa dansk indbinding med adelsvaaben i plade. Jeg nævnede det i min afhandling fra 1929 og desuden i omtalte anmeldelse af Bogbindsudstillingen 1924, men ligesom mine samlinger til danske kongeportrætter paa bind er ogsaa notaterne om dette bind forsvundet. Det skulde sidde om en bog, formentlig i Det kgl. Bibliotek, være ældre end 1593, i hvilket aar manden, hvis navn og vaaben staar paa det, afgik ved døden. Det guldtrykte vaaben var Podebuskernes og det ligeledes guldtrykte navn Mourids Podebusk. Denne ilde berygtede person har altsaa haft en enkelt god egenskab: den at holde af pæne bøger.

At det i det 17. aarhundrede blev mode at sætte vaaben som superexlibris paa bind, vedrører ikke den type, der her tales om. Derfor nævner jeg hverken Franz Rantzau (*Seneca, Tragoediae*, 1609, kat. 170, 392) eller Ivar Dyres ligpræken fra 1665, der var paa Bogbindsudstillingen som nr. 59.

Paa baggrund af den skildrede tilstand af fattigdom er nye fund dobbelt velkomne. Et saadant velkomment fund er for nylig gjort i Universitetsbiblioteket i Aberdeen, hvor man har opdaget et dansk bind prydet med to danske adelsvaaben, begge dateret 1570. Foranlediget ved en forespørgsel derovrefra udbad man sig fra Det kgl. Bibliotek bindet til undersøgelse. Rigsbibliotekaren anmodede mig om en udtalelse, da jeg formentlig er den eneste, der har givet mig af med saadanne sager. Nærværende opsats forsøger at placere bindet i dets historiske sammenhæng.

Vaaben- og portrætprydede danske bogbind

BESKRIVELSE

Bindet sidder om en anonym tysk ordsprogssamling, der udkom første gang 1548 og ofte genoplagdes. Aberdeen-exemplaret er fra 1555.⁶

Bindet er bevaret i fuldt omfang, men har gennemgaaet en reparation og faaet ny forsats (fig. 25-25 a).

Materialet er brun kalv; dekorationen er udført med plade, rulle og enkelt-stempler, i guld af ringe kvalitet, hvoraf kun rester ses. Der er ingen spænder eller baandlukker.

Ryggen er uden titel; 7 ægte bind deler den i 8 felter, der hver for sig indrammes af blanke fileter; øverste og nederste smallere felt prydes af 3 rosetter; de øvrige 6, der er bredere, har i midten samme roset, men her flankeret af 2 fleuroner.

Permerne er bortset fra vaabnene ens. Langs randen gaar en blank filet, indenfor denne en rulle med et enkelt fortløbende geometrisk motiv. Det anselige rektangulære midtfelt, der saaledes opstaar, er delt i 3: foroven og forneden findes et liggende, tomt, rektangulært, hver for sig indrammet af 1 bredere og 2 smalle blanke fileter; mellem disse 2 felter er feltet med vaabenet anbragt, ogsaa det rektangulært, men staaende. Dette felt, der er trykt med 1 plade, indeholder foruden vaabnene ovenover disse en række bogstaver samt aarsallet 1570, og nedenunder 2 navne. Mens bogstaver, tal og navne staar i dybt præg, er selve vaabnene noget flade. I pladen er desuden indgraveret en ramme af et fortløbende stærkt stiliseret laurbærbladmotiv; det gennembrydes midt paa de lodrette sider af et baand, midt paa de vandrette af to hænder, der trykker hinanden.

Saa vel gravør- som bogbinder-arbejdet er propert, velgennemtænkt og smukt.

Ejernavne. Om de to personer, hvis navne pryder vaabnene *Henning Gjõe* (som vi nu staver det) (1538-1617) og hans hustru *Anne Skram*, en datter af »Danmarks vovehals«, kan kun lidet oplyses. Han havde studeret i Wittenberg 1558, var godsejer paa Laaland og 1594-1606 hofmarskal; en broder til ham var den Absalon Gjõe, hvis beskedne ejermærke nævnes s. 141. Ægteskabet blev indgaaet 1567; ægteparret ledsagede prinsesse Anna, da hun 1589 drog afsted for at ægte kong Jacob af Skotland.

Vaabnene er de to slægters: Gjøernes tre ibskaller i skraabjælke og Skrammernes halve eenhjørning, der springer op til venstre.

Typen er klar. Bindet slutter sig nøje til det mønster, der paa en saa smuk maade repræsenteres af Henrik Rantzaus ovenfor skildrede bind; det staar saaledes i den store tysk-danske tradition.

6. Exemplaret er defekt, idet titelbladet med den bag paa dette staaende begyndelse af »Vorred« mangler; trykaaret findes efter teksten paa sidste blad, der er folieret 390. Titlen er *Sprichwörter, schöne, weise klugreden etc.*, se Goedeke II 15, Nr. 9. Det kgl. Bibliotek ejer samme udgave.

De bogstaver, der staar øverst paa de to vaabenplader, W.M. G.W. og G.V.D.S.V.S., er et problem for sig, men helt i tidens stil. De er gaadetale ligesom ligprækenernes rebuser og rebusen paa Frederik IIs bind og paa Rundetaarn. De er kryptogrammer af dengang yndet og vidt udbredt art; de gemmer ord; hvilke maa læseren selv udgrunde; de er en appel til fantasien og ment som saadan. De dækker over deviser, mottoer, valgsprog, leveregler, bekendelser o. l. Udfordringen til betragterens fantasi inkluderer, at der kan indlægges mere end een mening i kryptogrammet. Fantasilegen bestaar i at finde muligheder. Den mulighed, man vælger, vil undertiden overraske devisens forfatter og i givet fald forraade noget om en selv. Et bekendt eksempel paa ikke tilsigtet dobbelt mulighed er Christian IVs motto eller i tidens sprog *symbolum*, RFP, *Regnum firmat pietas*, altsaa Fromhed styrker riget. En anden forklaring: Riget fattes penge.

Et dobbelttydigt motto, hvor dobbelttydigheden er betydningsfuld, tror jeg at have fundet i det berømte folkeviseshaandskrift, der kaldes Karen Brahes Folio. Midt ind i haandskriftet paa et par tomme blade har den daværende ejerinde Margrete Lange efter hukommelsen nedskrevet en tysk elskovsvis; hun og en vis Knud Brahe har begge underskrevet den; underskriften er dateret 1683, og Sofus Larsen har i en smuk afhandling (Tilskueren 1916) hævdet, at det skete paa deres forlovelsesdag. Margrete Lange var dengang 30 aar og enke efter en olding. Det hemmelige brudepar har begge over deres navne sat deres symbola. Hans, som jeg ikke kan tyde, lyder: CvBZFF⁷ (de tre første bogstaver i ligatur); Margrethe Lange skriver WGWGW. Dobbelt W (ligesom – normalt – Z) viser, at devisen er tænkt paa tysk, G formentlig, at tanken er religiøs. Jeg tyder det: Wie Gottes Wille gütig waltet; saaledes set er det et udbrud af lykke ved indgaaelsen af den nye forbindelse. En anden tydning er imidlertid ogsaa

7. Ligaturen C v B kunde betyde: Canut von Brahe; Z F F muligvis Zebaoth Friedens-Fürst.

mulig: Walte gütig wie Gott waltet; det vilde betyde: Vær god mod mig, nu jeg har givet mig i din haand.

Disse motti eller symbola, der er kendt over hele Europa, kan være affattet paa alle sprog, men i Danmark i den periode, der her er tale om, maa man fortrinsvis regne med Dansk, Latin og Tysk. Man maa endvidere regne med, at Tysk spillede en særlig rolle, hoffet med den tyske dronning angav tonen. Frederik II-bindene bærer ofte bogstaverne G.V.D.S.N. samt korresponderende dermed paa bagpermen M.H.Z.G.A. Det er – som vi véd – udlagt Gott verlässt die seinen nicht og Meine hoffnung zu Gott allein. Paa Dronning Dorothea-bindet fra 1551 staar A.V.G., det betyder formentlig Alles von Gott.

Som kilde for indholdet kan man regne med profan tradition. Af profane latinske deviser noteres: Labor improbus vincit omnia; Multis ictibus quercus dejicitur. Fortrinsvis er det imidlertid den opbyggelige tradition, der spiller en rolle. Paa Latin i deviser som: Fortitudo mea Dominus; Eripe me, Domine de manu inimicorum. Man vil i det følgende bemærke, hvor stærkt bogstavet G dominerer. Dets betydning er uomtvistelig; det staar for Gud eller Gott. Heri er der ikke noget overraskende, saa meget mindre som traditionen derfra endnu er levende. Exempler: Med Gud for Ære og Ret. Min Gud, mit Land, min Ære.

I Almindelighed kan siges, at et kryptogram er des vanskeligere at tyde, jo flere bogstaver det indeholder, men at opløsningen bliver lettere for den, der har set flest eksempler. Opfindsomheden har sine grænser og den fromme appel sine faste formler. Almindeligt forekommer V D M I E enten alene eller i forbindelse med G W B I E; de siger paa Latin og Tysk det samme: *Verbum Domini manet in eternum, Gottes wort bleibet in ewigkeit*. Undertiden hjælper man betragteren; saaledes bærer et tysk vaaben foroven bogstaverne A N S G W; under vaabenet læser man: *Alles nach seinem güttlichen willen* (Utenhovius, De Belgarum in Anglia ecclesia, 1560, kat. 155, 35).

Forfatterne af kryptogrammer synes at have regnet med en vis bogstavmagi, de ynder rytmisk gentagelse og symmetri, der fanger. Følgende eksempler henter jeg fra Max Löbes *Wahlsprüche, Devisen und Sinnsprüche deutscher Fürstengeschlechter* (1883) og den forudgaaende lille afhandling om de sachsiske Kurfyrsters deviser (1878): GMG, *Gott mein Gut!* GWG, *Gottes wille geschehe*; WGW, *Wie Gott will* og *Was Gott will*, GGG *Gott gebe genad*; HDHD *Hilf du heilige Dreifaltigkeit*; HHHHH *Hilf himmlischer Herr, höchster hort*. Det er let at se, hvor den rytmiske vekslen mellem W og G i Margrete Langes devise har gaaet i skole.

Den, der kender den relativt snævre forestillingskreds, som kommer i betragtning, finder ikke alle gaader lige dunkle. Naar Anna Hardenberg paa spejlet af et manuskript (Karen Brahe nr. 1075) under sine initialer AH. sætter devisen MTGGVG, dateret 1593, tør man tyde det som *Mein treuer Gott, Gott voller güte*; devisen IWAGV paa en Sueton fra 1591 (kat. 74 II, 115) betyder sagtens *Ich will auf Gott vertrauen*;⁸ det ikke sjældne GMD er utvivlsomt *Gott mit dir* eller *Gud med dig*. Naar Otto Giøe i en fransk og tysk tilskrift til sin søster paa et af de anførte tomme blade i Karen Brahes Folio ved navnet sætter sit »Symb. GHA«, er det utvivlsomt det gamle triumfraab: *Gott hilft allezeit* eller *Gud hjælper alletider*.

Hvis vi paa denne baggrund søger at tyde bogstavrækkerne paa Aberdeen-bindet, maa vi først gøre os klart, at der ikke kan være tale om ejernavn; bogstaverne er indgraveret i pladen, og pladen har ejernavnet paa andet sted, neden under vaabenet. Naar de ikke betyder ejernavn, maa de betyde devise. Bogstavrækken paa Henning Giøes vaaben indeholder dobbelt W, altsaa er sproget tysk; bogstavrækken paa Anna Skrams vaaben indeholder derimod intet element, der tvinger til at forudsætte et bestemt sprog. Vi maa gætte os frem.

8. Devisen staar over et ikke identificeret, formentlig borgerligt vaaben; under dette læses en moralsk indskrift af den gængse art: *Ego si bonam mihi servabo sat dives ero*.

Paa Aberdeen-bindets forperm læses som allerede anført W.M.G.W. Forbindelsen GW er vel kendt; vi har set, at den betyder Gott og Wille eller will. En tolkning, der falder indenfor den afstukne religiøse ramme, vilde være Weisheit mein, Gottes Wille eller: Werde mir Gottes wille; mest sandsynligt er dog det simple: *Wie mein Gott will*.

Bogstaverne paa bagpermen G.V.D.S.V.S. er næppe saa dunkle, som de ved første øjekast ser ud til, hvad der fik mig til at forsøge en latinsk tydning som: Gubernent verba Dei suos, verba sancta, en tolkning jeg hurtig forkastede. Jeg forudskikker følgende: De to med samme aarstal daterede vaabenplader er gennemført symmetrisk anlagt; vi maa regne med, at symmetrikravet, altsaa et æstetisk krav, kan have paairket detaillerne. Man vil saaledes se, at de to ejernavne, skønt af ulige antal bogstaver, er bragt til at spænde over samme spatium. Vaabnene er i alle dimensioner ens. Ved deviserne er der derimod en ubetydelig forskel. Der er flere bogstaver paa bagpermen end paa forpermen; til gengæld er ornamentet mellem bogstaverne paa forpermen større; ogsaa selve de anvendte bogstaver: W og M er bredere. Tænker vi os, at Anne Skram havde valgt sig et motto paa tre smalle bogstaver, lad os sige GVS, maatte der søges udvej for at skabe den indicerede symmetri. Jeg tror imidlertid, at Anne Skram netop har truffet det omtalte valg og læser bogstaverne som Guds VS, dvs. *Guds vilje ske*. Da de tre smalle bogstaver ikke fyldte nok, har man som udvej grebet til at skrive det betydningsfuldeste ord helt ud. Naar der mellem bogstaverne i Guds er sat et skillende ornament, som ikke har nogen logisk berettigelse, er motiveringen æstetisk; symmetrien kræver det.

Guds vilje ske, paa Latin Fiat voluntas tua, er en vidt udbredt devise. Tolkningen støttes i det foreliggende tilfælde af, at den skaber ogsaa indholdsmæssig symmetri: Guds vilje ske er identisk med forpermens *Wie mein Gott will*.

Hermed skulde Aberdeen-bindet være typologisk placeret som eksempel paa dansk efterligning af en kendt og udbredt tysk type. Endvidere skulde bogstavgaaden være løst. Til slut retter jeg en tak til biblioteket i Aberdeen, fordi det har gjort opmærksom paa det interessante bind; ikke mindre fordi det velvilligt har villet udlane bindet til nærværende undersøgelse. Saaledes har vi været i stand til at faa vor mangelfulde viden om et lille kapitel af dansk kulturhistorie udvidet.

ILLUSTRATIONER

Billedmaterialet skal belyse typens historie i sammenhæng. For at spare plads har man i enkelte tilfælde nøjedes med henvisning til ældre dansk publikation; vedkommende er markeret med *.

Hvor intet andet siges, betyder *Kat.* Det kgl. Biblioteks katalog; Hannover betyder Emil Hannovers Kunstfærdige gamle Bogbind 1907; Kyster betyder Anker Kysters Bookbindings of Denmark 1938.

*Fig. 1: Bind med reformatorenes portrætter, se Hannover 15-16.

*Fig. 2: Bind med Henrik II.s af Frankrig portræt, se Hannover 41. Bindtypen er flamsk.

Fig. 3: Karolus V Imp. med valgsprog *Plus oultre* (Stadig videre, slg. under fig. 6: *Sem(per) Augus(tus)*), de tysk-romerske kejseres traditionelle titel, paa Tysk *Immer Mehrer des Reichs*). Stiliseret hel figur med krone og sværd. For- og bagperm ens. Brun kalv, blindtryk. (Bembo, Gliasolani. Milano 1517. Kat. 118, 37).

Fig. 4: Karo(lus) V Roma(nus). Hel figur, fjederprydet hat og kaarde. Paa forperm en landsknægt, hel figur, med landse. Brun kalv, blind- og guldtryk. (Luther, Also hat Gott. 1553. Kat. 87, 204).

Fig. 5: Carolus Quintus. Brystbillede i harnisk med sværd og rigsæble; ovenover rigsørn og vaaben; underskrift:

Carole, mortales dubitant, homo sisne Deusve,
sunt tua scepra hominis, sed tua facta (Dei).

(Carl, de dødelige tvivler, om du er mand eller Gud; din magt er et menneskes, men dine bedrifter er en guds). Paa bagperm sachsisk kurfyrsteportræt. Pergament, blindtryk. (Justinian, Inst. Venet. 1565. Kat. 100, 136).

Fig. 6: Maximilian II. Brystbillede i harnisk med kaabe, krone, scepter, rigsæble, rigsørn og vaaben. Underskrift: Maximilianus II, D(ei) G(ratia) Rom. Imp. Sem(per) Augus(tus). Germa. Hunga. Bohe. etc. Rex, Archid. Austri, Dux Sile. Paa bagperm vaaben. Pergament, blindtryk. (Res Virgil. Gorlic. 1594. Kat. 170, 224).

Fig. 7: Heinricus Julius, D. G. Dux Brunsvic-Lineburgensis. Brystbillede i harnisk med scepter, profil. Paa bagperm landets vaaben. Pergament, blindtryk. (Horats. Lpz. 1598. Kat. 170, 232).

Vaaben- og portrætprydede danske bogbind

Fig. 8: Frantz von Domsdorffs vaaben med navneunderskrift. Paa bagperm midtfelt af rullestempler. Brun kalv, vaaben i guld. (Surius, Commentar. 1574. Kat. 146, 48).

Fig. 9: D. D. Henric. Moller. Cirkelrundt portræt, brystbillede med navn; paa bagperm Mollers vaaben. Brun kalv, guldtryk. (Clusius, Rariar. stirpium historia. Antw. 1576. Kat. 136, 259).

Fig. 10: D. Jacobus Prætorius. Ovalt vaaben med navn. Paa bagperm kartouche. Brun kalv, guldtryk. (Porta, De humana physiognomia. Hannoviæ 1593. Kat. 117, 170).

*Fig. 11: Christian III.s portræt i hofdragt med fjederprydet hat; brystbillede med underskrift: Christianus Tertius Danorum Rex. Paa bagperm Christi daab med underskrift: Hic est filius meus. Brun kalv, guldtryk. (Chr. Lasius, Det gyldne klenod. 1572; Karen Brahes bibliotek, Odense; har tilhørt Anne Gjøe).

Fig. 12-12 a: Christian III.s portræt med bogstaverne F F I (Filius Frederici I). Brystbillede, hofdragt med fjederprydet hat, underskrift Christian van Godtes gnaden ut Denmarck, Norweg, Wenden und Gotin etc. Konninck. Paa bagperm Frederik II.s portræt, dat. (15)79, med underskrift Fredericus Rex Daniæ og valgsprog i formen: Min hoffn. to Godt allein. Brun kalv, guldtryk. (Jørgen Ericksen, Ligprædiken. 1578). Kgl. Bibliotek, tidl. Universitetsbiblioteket, hvor bindet er blevet restaureret. NB: Paa bindet nævnes tre danske konger og afbildes to.

*Fig. 13: Frederik II. Brystbillede med scepter og valgsprog paa Latin, se Hannover 119; paa bagperm Dronning Sophias portræt (se Kyster 22).

Fig. 14: Danmarks vaaben med Mecklenborgs indsat som hjerteskjold og underskrift Floret syncere etc. (Danmark blomstrer rigt under Eder, Frederik, Du jordens blomst, Sophia, Du himlens stjerne). For- og bagperm ens. Brun kalv, guldtryk. (Varwich, Von der pestilenz. Kph. 1577. Kat. 12, 265).

Fig. 15: Frederik II.s portræt, dat. 1579, med indskrift: Floret sincere etc. Paa bagperm det danske vaaben med kongeparrets monogram i ligatur og valgsprog paa Tysk: Min Hoffnung etc. Brun kalv, guldtryk. (Quindelof, fordansket ved Hans Mogensen 1579, manuskript). Kgl. Bibliotek, tidl. Universitetsbiblioteket, hvor bindet er bleven restaureret.

*Fig. 16: Danmarks vaaben med Frederik II.s valgsprog paa Tysk og F S i ligatur, se Hannover 118; paa bagperm Mecklenborgs vaaben.

Fig. 17: Kurfyrst August's portræt (cirkelrundt) i forb. med Chursachsens vaaben, beskrivelse se Aarb. f. Bogvenner 1924, forf.s afhandling om Jacob Krausebind i Danmark, fig. 8-9.

*Fig. 18: Danmarks vaaben i forbindelse med Chursachsens, se Aarbog f. Bogvenner 1924, fig. 4 ff.

Fig. 19: Christian IV, ung, skægløs, tætklippet, profil, brystbillede i harnisk med pibekrave, undertegnet med et kronet C. Bagpermen bærer Danmarks vaaben. Brun kalv, guldtryk. (Dat rechte judske lowbock, 1593. Kat. 8, 225; Karen Brahe har samme portræt paa Hamelmand, En mærkelig traktat 1593).

Fig. 20: Christian IV som ældre med skæg; brystbillede med krone, profil, stileret. Indskrift: Christianus IIII D. G. Daniæ, Norwegiæ, Vandal. Gotoru. Rex. Pergament, guldtryk. For- og bagperm ens. (Chr. Pedersen, Om Vorherres død og pine. Antw. 1531). NB. Sent eksempel paa typen; Gl. kgl. Samling 813 Fol. har samme portræt.

Fig. 21: Det gottorpske vaaben. Paa hjælmen den norske løve; vaabenet indrammet af hosebåndordenens kæde med ordene: Honti soit qui male panse(!). Vaaben og orden er Ulrich af Holstens, der blev dekoreret 1604; paa bagperm Chursachsens vaaben. Pergament, blindtryk. (Decianus, Responsor. vol. 1596. Kat. 6, 496).

Fig. 22: Det danske vaaben med det slesvig-holstenske indsat som hjerteskjold; over kronen en velsignende skikkelse; paa bagperm en kronet skikkelse ved et (alter)bord med underskrift: Fortitudo mea Dominus 1549. Pergament, blindtryk. (Chytræus, Hist. Josuæ, 1577. Kat. 95, 38).

Fig. 23: Det slesvig-holstenske vaaben med Johan Adolphs initialer og titler: Bischof zu Lübeck, Erbe zu Norwegen, Herzog von Schleswig-Holstein. Pergament, guldtryk. For- og bagperm ens. (Binsfeld, De confessionibus. 1591. Kat. Filos. 3074, 8vo).

Fig. 24: Henrik Rantzaus vaaben, paa bagperm hans hustrus. Beskrivelse, se Bogvennen 1929, forf.s afhandling om 16. aarh.s danske bogbind fig. 11; fig. 12 sammesteds gengiver et bind ganske mage til Rantzaus, udført for en vis Sivertzen, paa bagperm har ogsaa dette hustruens vaaben.

Fig. 25-25 a: Henning Gjøre og Anna Skram, vaaben, motto og navn, dateret 1570; beskrivelse se ovenfor s. 145.

Fig. 26: Tycho Brahe, portræt, elipseformet brystbillede, paa bagperm vaaben, se beskrivelsen Hannover 123; Kyster 30.

Fig. 27: Rebusmonogram 1589, se ovenfor s. 141 f.

Fig. 28: Rebusmonogram 1637, se ovenfor s. 142.

Fig. 29: Rebusmonogram 1655, se ovenfor s. 142.

TILFØJELSER

Til s. 142: Ankeret er den hellige Clemens' mærke; legenden lader ham dø som martyr ved drukning, og han er de søfarendes helgen. Domkirken i Aarhus er indviet til ham og bærer udvendig paa taarnet et anker; St. Clemens selv er fremstillet paa altertavlen fra 1479 med højre haand støttet paa et anker i normal stilling; i kirkens søndre tværskib ses derimod et ældre kalkmaleri (c. 1400), hvor helgenen i paveligt skrud som paa altertavlen i venstre haand holder et anker, der er vendt om og har ankerhagerne opad som paa de nævnte bogbind; se afbildningen i Broby-Johansen, Den danske Billedbibel 1947, 126. Den russiske minister Alexander Iswolskis storkorsridderskjold i Fredriksborg slotskirke, dat. 1905, har som mærke et omvendt anker, hvilende paa en maanesejl, der aabner sig nedad.

Ankermotivet paa bogbindene er saaledes ikke et originalt paafund, men støtter sig paa tradition.

Til s. 146: Ifølge H. Grüner-Nielsen, Danske Viser VI 1930-31, 205, er den tyske vise og underskrifterne skrevet med Knud Brahes haand.

